

УДК 343.81

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2021.04.44>

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧИХ ЗАСАД МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ В УКРАЇНІ

Брошко І.М.,*аспірант кафедри кримінального, кримінально-виконавчого права та кримінології**Академії Державної пенітенціарної служби*

ORCID: 0000-0003-4688-6356

Брошко І.М. Методологія дослідження кримінально-виконавчих засад матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі в Україні.

У статті розкрито методологію дослідження кримінально-виконавчих засад матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі в Україні. Зазначено, що матеріально-побутове забезпечення засуджених до позбавлення волі в Україні є частиною відбування ними кримінального покарання, тому залишати поза увагою такий важливий напрям в частині реформування кримінально-виконавчої системи України і її трансформації в пенітенціарну систему є неприпустимим і недоречним.

Більше того, матеріально-побутове забезпечення засуджених до позбавлення волі не лише входить у структуру порядку і умов відбування засудженими кримінального покарання у виді позбавлення волі, воно також є частиною захисту прав і свобод засуджених, оскільки порушення адміністрацією установи виконання покарань (залежно від рівня безпеки) житлово-побутових та санітарних вимог законодавства викликають у засуджених та їх рідних регулярні скарги до Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Міністерства юстиції України та суду.

Доведено, що методологія дослідження кримінально-виконавчих засад матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі в Україні взагалі серед вітчизняних вчених не була предметом наукового пошуку. Відтак, питання методології дослідження кримінально-виконавчих засад матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі в Україні стало на порядок денний наукового пошуку.

Установлено, що особливої актуальності ця проблема набула сьогодні, коли Міністерство юстиції України запропонувало суспільству нову стратегію реформування кримінально-виконавчої системи України, а тому виникла необхідність наукового супроводу тих заходів, що закріплені у відповідних державних програмах (стратегіях, концепціях, моделях та ін.).

Вивчення методології дослідження кримінально-виконавчих засад матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі показало, що пріоритетними методами такого дослідження є соціологічний, статистичний, історико-порівняльний, порівняльно-правовий та системний. Такий підхід дозволив показати взаємопов'язані підсистеми методів дослідження та її окремих елементів.

Сформульовано авторське визначення методології дослідження кримінально-виконавчих засад матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі – це система наукового знання про методи, прийоми і засоби, які складають комплекс апробованих на практиці у сфері виконання і відбування кримінальних покарань раціональних шляхів покращення матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі.

Ключові слова: методологія, методи, кримінально-виконавчі засади, матеріально-побутове забезпечення, засуджені, покарання, позбавлення волі.

Broshko I.M. Methodology for study of criminal and executive principles of material and household provision of convicts to deprivation of liberty in Ukraine.

The article reveals the methodology for study of criminal and executive principles of material and household provision of convicts to deprivation of liberty in Ukraine. It is noted that the material and household provision of convicts to deprivation of liberty in Ukraine is part of their criminal punishment, so to ignore such an important direction in terms of reforming the criminal and executive system of Ukraine and its transformation into a penitentiary system is unacceptable and inappropriate.

Moreover, it is emphasized that the material and household provision of convicts to deprivation of liberty is not only part of the structure of procedure and conditions of serving a punishment, it is also a part of the protection of the rights and freedoms of convicts, as violations by the administration of a penal institution (depending on the level of security) housing and sanitary requirements of the legislation cause regular

complaints of convicts and their relatives to the Secretariat of the Commissioner for Human Rights of the Verkhovna Rada of Ukraine, the Ministry of Justice of Ukraine and the court.

It is proved that the methodology for study of criminal and executive principles of material and household provision of convicts to deprivation of liberty in Ukraine in general was not the subject of scientific research among domestic scholars. Thus, the issue of the methodology for study of criminal and executive principles of material and household provision of convicts to deprivation of liberty in Ukraine became on the agenda of scientific research.

It was stated that this problem became especially relevant today, when the Ministry of Justice of Ukraine proposed a new strategy for reforming the penitentiary system of Ukraine, and therefore there was a need for scientific support of those measures enshrined in relevant state programs (strategies, concepts, models, etc.).

The study of the methodology for research of criminal and executive principles of material and household provision of convicts to deprivation of liberty showed that the priority methods of such research are sociological, statistical, historical-comparative, comparative-legal and systemic. This approach allowed us to show the interconnected subsystems of research methods and its individual elements.

The author's definition of the methodology for study of criminal and executive principles of material and household provision of convicts to deprivation of liberty is formulated – it is a system of scientific knowledge about the methods, techniques and tools that make up the set of tried and tested in the field of execution and serving of criminal sentences rational ways to improve the material and household provision of convicts to deprivation of liberty.

Key words: methodology, methods, criminal and executive principles, material and household provision, convicts, punishment, deprivation of liberty.

Постановка проблеми. Варто зазначити, що матеріально-побутове забезпечення засуджених до позбавлення волі в Україні є частиною відбування ними кримінального покарання, тому залишати поза увагою такий важливий напрям в частині реформування кримінально-виконавчої системи України і її трансформації в пенітенціарну систему є неприпустимим і недоречним.

Більше того, матеріально-побутове забезпечення засуджених до позбавлення волі не лише входить у структуру порядку і умов відбування засудженими кримінального покарання у виді позбавлення волі, воно також є частиною захисту прав і свобод засуджених, оскільки порушення адміністрацією установи виконання покарань (залежно від рівня безпеки) житлово-побутових та санітарних вимог законодавства викликають у засуджених та їх рідних регулярні скарги до Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Міністерства юстиції України та суду.

Доводиться констатувати, що методологія дослідження кримінально-виконавчих засад матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі в Україні взагалі серед вітчизняних вчених не була предметом наукового пошуку. Відтак, питання методології дослідження кримінально-виконавчих засад матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі в Україні стало на порядок денний наукового пошуку.

Особливої актуальності ця проблема набула сьогодні, коли Міністерство юстиції України запропонувало суспільству нову стратегію реформування кримінально-виконавчої системи України, а тому виникла необхідність наукового супроводу тих заходів, що закріплені у відповідних державних програмах (стратегіях, концепціях, моделях та ін.).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як показало вивчення джерельної бази дослідження, активним пошуком методологічного інструментарію дослідження кримінально-виконавчих засад матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі в Україні займаються такі вітчизняні науковці, як: А.І. Богатирьов, І.Г. Богатирьов, О.М. Джужа, О.Г. Колб, М.С. Пузирьов, А.Х. Степанюк, О.О. Шкута, І.С. Яковець та ін. Поряд із тим, зауважимо, що досі на науково-методологічному рівні питання кримінально-виконавчих засад матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі в Україні не вивчалось, що й стало вирішальним при виборі теми наукової статті.

Метою статті є з'ясування змісту методологічного інструментарію дослідження кримінально-виконавчих засад матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі в Україні, а також виведення на цій підставі його авторського визначення в сучасних умовах функціонування кримінально-виконавчої системи України та її трансформації в пенітенціарну систему.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи сучасний стан проблем матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі в Україні, можна впевнено стверджувати, що серед основних звернень засуджених до Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Міністерства юстиції України та суду є порушення з боку адміністрації установ виконання покарань житлово-побутових та санітарних вимог законодавства щодо умов тримання засуджених, зокрема: приміщення камери, в якій утримуються засуджені, є надто вузькими, штучне освітлення недостатнє,

природне освітлення та вікна не відповідають стандартам, вентиляція дуже слабка або взагалі відсутня; площа приміщення, в якому утримуються засуджені до етапування, замала; незадовільний стан санвузлів; прогулянкові дворики не завжди відповідають встановленим вимогам.

І хоча з одного боку, ці питання не є ключовими у засобах виправлення і ресоціалізації засуджених до покарання у виді позбавлення волі, проте, час від часу вони викликають не тільки занепокоєння у засуджених, а і під час планових та непланових перевірок Секретаріатом Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, прокуратурою, Міністерством юстиції України.

Крім того, проблема матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі ґрунтується і на рішеннях Європейського комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (ЄКЗК). Саме у своєму звіті про результати планового візиту 8–21 грудня 2017 року до Києва та Львова ЄКЗК звернув увагу на жакливі матеріально-побутові умови установ виконання покарань. А ситуація в Київському СІЗО, згідно звіту, навіть погіршилася після відвідання ЄКЗК у листопаді 2016 року так як воно було переповнене, кількість ув'язнених перевищувала кількість ліжок (наприклад, камери № 21 і 32), що змусило ув'язнених спати по черзі.

Незважаючи на спорадичні зусилля з проведення ремонтних робіт (зазвичай використовуючи власні ресурси ув'язнених), умови ще більше погіршилися, при цьому камери були слабо освітлені, погано провітрювалися, часто напівзруйновані і брудні, і в цілому інфраструктура (електроенергія, вода, каналізація), близька до катастрофічного стану. Фактично, для основної частини ув'язненого населення (крім жінок і неповнолітніх), умови в Київському СІЗО можна було б сприймати як нелюдські. Матеріально-побутові умови у СІЗО міста Львова значною мірою визначалися застарілими комунікаціями старовинних будівель, і ситуація погіршувалася через повну відсутність бюджету на ремонт, що, зокрема, призводило до повторних порушень енергопостачання та водопостачання.

У багатьох камерах було тісно (наприклад, 14 ув'язнених, що мають камеру розміром близько 50 м², включаючи санітарний блок; шість ув'язнених, що проживають у камері розміром близько 16 м²; доступ до природного світла і штучного освітлення залишав бажати кращого [1].

Як результат вжитих адміністрацією заходів на виконання рекомендацій ЄКЗК та вимог керівництва Державної кримінально-виконавчої служби (ДКВС) України, ситуація у Київському та Львівському СІЗО поліпшилася за рахунок проведення великого обсягу ремонтних робіт, що дало змогу вивести матеріально-побутове забезпечення на належний рівень.

Отже, методологія дослідження кримінально-виконавчих засад матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі в Україні не тільки, і не стільки створює ефективні та оптимальні умови для пізнання предмету дослідження, але й є необхідним елементом наукового пошуку удосконалення матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі в Україні.

Варто також зазначити, що у наукових джерелах слово «методологія» тлумачать як сукупність методів дослідження, що застосовуються в будь-якій науковій діяльності відповідно до специфіки об'єкта її пізнання, а під «дослідженням» розуміють наукову працю, в якій вивчається яке-небудь питання [2, с. 191]. У контексті розуміння методології дослідження кримінально-виконавчих засад матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі в Україні ми звернули увагу, що воно кореспондує із Концепцією реформування (розвитку) пенітенціарної системи України [3] та Стратегією розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки [4].

Тому методологію дослідження кримінально-виконавчих засад матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі в Україні варто визнати як процес становлення нового знання про те чи інше правове явище, яке забезпечує порядок і умови виконання і відбування засудженими кримінального покарання і являє собою певну систему знань, завдяки яким відбувається аналіз та узагальнення фактів, що мають наукове значення для дослідження кримінально-виконавчих засад матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі в Україні.

Водночас методологія дослідження кримінально-виконавчих засад матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі в Україні дає можливість на науковій основі здійснити комплексне та системне її вивчення, а також створює передумови конструктивного розв'язання таких завдань: 1) витоки становлення і розвитку нормативно-правової регламентації матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі в Україні; 2) поняття та соціальне призначення матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі в Україні; 3) правова основа матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі в Україні; 4) елементи матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі в Україні; 5) взаємозв'язок кримінально-виконавчої характеристики засуджених до позбавлення волі та їх матеріально-побутового забезпечення; 6) міжнародно-правове регулювання матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі; 7) запровадження позитивного зарубіжного досвіду при організації матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі; 8) удосконалення кримінально- вико-

навчого законодавства України та правозастосовної практики у сфері матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі.

Саме вирішення наведених вище завдань передбачає завершений цикл наукового пошуку кримінально-виконавчих засад матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі шляхом застосування відповідних методів пізнання, які дозволять досліднику в повному обсязі розкрити зміст предмета дослідження. Наша позиція кореспондує також з іншими вітчизняними вченими, зокрема, А.Я. Баскатова, Н.В. Туленкова, на думку яких, прирощення знання відбувається саме за відповідними принципами й закономірностями, що належать до царини методології наукового пізнання [5, с. 72].

Звертаємо увагу і на позицію вітчизняного пенітенціариста І.Г. Богатирьова, на думку якого, методологія – явище інтегральне, яке поєднує низку компонентів: світогляд і фундаментальні загальнотеоретичні концепції, загальні філософські закони та категорії, загальні та загальнонаукові методи. Тому методологію не можна зводити до одного з компонентів, зокрема, до методу чи вчення про методи, оскільки за її межами залишаться інші [6, с. 8].

Вітчизняний учений – теоретик права М.С. Кельман під методологією розуміє складний соціокультурний феномен, у якому яскраво відображається специфіка пізнавального дискурсу сучасності. Властиво вона виходить за межі наукового пізнання, миследіяльнісно обіймаючи увесь соціокультурний світ у його мультипроблемності, багатопредметності, конкретно-історичному часописі. А це означає, як зауважує вчений, що її цікавить те, як чи у який спосіб діють люди, з одного боку за законами соціальності, з іншого – за законами культури або змісту [7, с. 32].

Цікавою з позиції дослідження кримінально-виконавчих засад матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі є думка вітчизняного вченого Ю.О. Новосада про те, що методологія дослідження обумовлюється інтеграційними та глобалізаційними процесами, що відбуваються в Європі та світі, його переходом від методологічного монізму до світоглядно-методологічного плюралізму. Це зумовлює, як зазначає вчений, необхідність концептуального перегляду традиційних уявлень про державно-правові закономірності та поглибленого осмислення ролі юридичної науки в сучасному суспільстві [8, с. 24].

Ми у процесі вивчення методології кримінально-виконавчих засад матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі не могли не звернути увагу і на позицію вітчизняного вченого в галузі кримінального права М.І. Панова про те, що цінність й унікальність кожної дослідницької роботи у кримінальній сфері залежить від правильного вибору конкретних методів наукових досліджень, з'ясування їх сутності та значення [9, с. 25].

Отже, методологію дослідження кримінально-виконавчих засад матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі ми розглядаємо як сукупність конкретних методів, що складають інструментарій дослідження, а тому застосовуються при вивченні конкретних проблем, які виникають при функціонуванні кримінально-виконавчої системи України та реалізації нею завдань державної політики України у сфері виконання кримінальних покарань.

Відтак, наведений нами плюралізм вітчизняних учених на методологію та методи пізнання показує, що в її основу кожен дослідник вкладає ту групу методів, які є панівними для наукового пошуку. Саме тому, досліджуючи кримінально-виконавчі засади матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі, ми обґрунтовуємо власний методологічний інструментарій, завдяки якому наше дослідження набуває особливої гостроти, оскільки об'єктивно виникає потреба у його проведенні.

Розкриваючи зміст методів дослідження кримінально-виконавчих засад матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі, ми звернули увагу на позицію зарубіжного вченого О.І. Бойка, на думку якого, найбільш оптимальним для будь-якого дослідження є системно-структурний метод, оскільки існування та еволюція кожного об'єкта залежить від поєднання їх внутрішніх (структурних) та зовнішніх (із середовищем) зв'язків [10, с. 5].

Важливе значення для дослідження кримінально-виконавчих засад матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі відіграють також методи пізнання, що виступають засобами розкриття, розгортання та систематизації змісту предмета дослідження. На жаль, вивчення наукової і монографічної літератури показало, що вчені у власних дослідженнях не відтворюють власної методології, а піддають її аналізу, що в кінцевому результаті, зводиться до традиційного переліку загальнонаукових методів пізнання, оскільки вони є універсальними та й застосовуються в будь-якому пізнавальному процесі [11, с. 16].

Таким чином, зазначені обставини роблять питання методології дослідження кримінально-виконавчих засад матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі надзвичайно важливими і необхідним атрибутом наукового пошуку. Хоча, як показало вивчення методології дослідження кримінально-виконавчих засад матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі, вітчизняні дослідники застосовують схожі методи дослідження.

Тому серед пріоритетних методів дослідження кримінально-виконавчих засад матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі ми використали соціологічний, статистичний, історико-порівняльний, порівняльно-правовий та системний. Такий підхід дозволив показати взаємопов'язані підсистеми методів дослідження та її окремих елементів. Водночас, за допомогою порівняльно-правового методу з'ясовано зміст кримінально-виконавчих засад матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі.

При цьому раціональність методологічної імплементації порівняльно-правового методу дала можливість використання таких методів, як анкетування (персоналу ДКВС України, засуджених до позбавлення волі) та експертних оцінок (учених, які досліджують проблеми кримінально-виконавчих засад матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі).

Поряд із тим, слід зазначити, що доречним є застосування історико-порівняльного методу, під яким зарубіжний вчений В.М. Сиріх розуміє спосіб вивчення закономірностей функціонування і розвитку досліджуваного предмета шляхом відтворення його історії, генезису у всьому різноманітті фактів, подій, що змінюють один одного в хронологічно послідовній формі і є вираженням внутрішнього закономірного ходу історії [12, с. 74].

Цю позицію вченого розвив вітчизняний учений В.Я. Тацій, на думку якого, саме історичний (генетичний) метод полягає в аналізі того або іншого явища (норми, інституту тощо) в його історичному розвитку. Водночас при застосуванні цього методу, на думку вченого, слід уникати невиправданого «осучаснення» при аналізі кримінально-виконавчих норм минулого, коли зміст останніх оцінюється виключно з позиції їх відповідності положенням сучасного законодавства та науки, ігноруючи, по суті, специфіку правової культури та законодавчої техніки відповідного періоду [13, с. 25–26].

Отже, необхідною умовою застосування цього методу є дотримання принципу єдності історичного та логічного, який полягає в тому, що ґрунтуючись на принципі історизму, логічне дослідження кримінально-виконавчих засад матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі розкриває історичну повторюваність його явищ і процесів, їх загальні принципи розвитку безвідносно до тих конкретних форм, у яких вони виражаються.

У процесі дослідження кримінально-виконавчих засад матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі ми встановили певне місце та роль інших методів. Зокрема, застосування прогностичного методу дозволило оцінити ефективність матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі у їх виправленні і ресоціалізації, а також передбачити ймовірні наслідки змін до кримінально-виконавчого законодавства в частині виконання та відбування покарань засудженими в місцях несвободи.

Ураховуючи особливості змісту суспільних відносин, які виникають у процесі матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі, ми звертаємо увагу на той факт, що вони мають місце тоді, коли вирок суду за вчинене особою кримінальне правопорушення набирає законної сили, ці відносини завжди є триваючими, оскільки мають реальний строк дії, встановлений вироком суду (ст. 368, 374 КПК України), суб'єктами цих відносин може бути лише персонал ДКВС України та засуджені, які відбувають покарання [14, с. 227–229].

Висновок. Узагальнюючи вищевикладене робимо висновок, що методологія дослідження кримінально-виконавчих засад матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі – це система наукового знання про методи, прийоми і засоби, які складають комплекс апробованих на практиці у сфері виконання і відбування кримінальних покарань раціональних шляхів покращення матеріально-побутового забезпечення засуджених до позбавлення волі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Третья Загальна доповідь Європейського комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню. URL: <https://rm.coe.int/1680696a40> (дата звернення: 02.11.2021).
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. О. Єрошенко. Донецьк: ТОВ «Глорія Трейд», 2012. 864 с.
3. Про схвалення Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України: розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 р. № 654-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/654-2017-%D1%80#Text> (дата звернення: 02.11.2021).
4. Про Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки: Указ Президента України від 11.06.2021 р. № 231/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/231/2021#n10> (дата звернення: 02.11.2021).
5. Баскаков А. Я., Туленков Н. В. Методология научного исследования: учеб. пособ. 2-е изд., испр. Киев: МАУП, 2004. 154 с.

6. Богатирьов А.І. Запобігання професійній деформації у персоналу місць несвободи: монографія / за заг. ред. доктора психологічних наук, професора Медведєва В.С. Київ: ВД «Дакор», 2016. 198 с.
7. Кельман М.С. Юридична наука: проблеми методології. Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2011. 492 с.
8. Новосад Ю.О. Прокуратура України як учасник кримінально-виконавчої діяльності: монографія. Луцьк: ПрАТ «Волинська друкарня», 2019. 426 с.
9. Панов М. І. Вибрані наукові праці з проблем правознавства. Київ: Ін Юре, 2010. 812 с.
10. Бойко А. И. Системная среда уголовного права: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Москва: Академия МВД РФ, 2008. 36 с.
11. Устюжанінова О.Т., Шкута О.О. Державна кримінально-виконавча служба України: теорія і практика. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2021. 216 с.
12. Сырых В. М. Метод правовой науки: (основные элементы, структура): монография. Москва: Юрид. лит., 1980. 322 с.
13. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю. В. Баулін, В.І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-те вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2010. 456 с.
14. Кримінально-виконавче право України: підручник: Том 1 (у 2-х т.) / Музика В. А., Конопельський В. Я., Письменний Є. О. та ін.; за заг. ред. д.ю.н., проф. Є. Ю. Бараша. Київ: Нац. акад. внутр. справ; ФОП Кандиба Т. П., 2018. 364 с.